КЪМ МАНАСТИРСКОТО УСТРОЙСТВО В ОКОЛНОСТИТЕ НА СТОЛИЧНИТЕ ЦЕНТРОВЕ В ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Стела Дончева (Шумен)

В последно време сред изследователите на средновековната култура у нас се забелязва засилен интерес към проблемите, свързани с местоположението, строителството и устройството на манастирите по българските земи. В стремежа да се достигне до една по-пълна и цялостна представа не се обръща достатъчно внимание на отделните структуроизграждащи елементи на комплекса, което лишава проучванията от една по-голяма задълбоченост и прецизност.

Целта на настоящата работа е опит да се вникне в принципите на композиционна постановка на отделните елементи, влизащи в състава и устройството на един манастир и в частност на най-важния от тях – манастирския храм (католикона).

Развитието на манастироустройството по българските земи[1] се характеризира с голямо разнообразие, което се определя от подчиненото положение на манастирите спрямо природата. Срещат се планове с триъгълни, четириъгълни и многоъгълни сложни форми, взависимост от теренните особености, като водещата идея е правилното функционално зониране на създадените манастирски пространства. Стремежът е към обособяване на четири основни зони - молитвена, жилищна, стопанска и поклонническа, като най-голямо внимание се отделя на молитвената част.

Представители на този род ансамбли са манастирите в и около столичните центрове (при Голямата базилика в Плиска[2], в местностите Вълкашина[3], Селище[4], Аврадака[5], Патлейна[6], Тузлалъка[7], Зъбуите[8],

---

[1] ***Тотев, Т***. Тридесет години археологически разкопки в Преслав.-Археология, 3, 1974, с. 57 сл; Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания.- В: Старобългарска литература. Кн. 22, 1990, 3-13; ***Тулешков, Н***. Архитектура на българските манастири. С., 1988, с. 157 сл.

[2] ***Георгиев, П. Ст. Витлянов***. Архиепископията – манастир в Плиска. С., 2001 и посочената там литература.

[3] ***Огненова, Л., С. Георгиева.*** Разкопките на манастира "Под Вълкашина" в Преслав през 1948 – 1949 г. - ИАИ, 20, 1955, 373-414.

[4] ***Иванова, В.*** Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. - В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, 49-51.

[5] ***Иванова, В.*** Разкопки на Аврадака в Преслав. - РП, 3, 1948, 13-64.

[6] ***Господинов, Й.*** Разкопки в Патлейна. - ИБАД, 4, 1914, 113-128, табл. XXIII-XXV; Златарски, В. Към откритията в Патлейна манастир. - ИАИ, 1, 146-162.

[7] ***Тотев, Т***. Манастирът в Тузлалъка – център на рисувана керамика в Преслав през IX-X век. - РП, 3, 1982.

[8] ***Тотев,Т***. Дворцовият манастир в Преслав. - В:Старобългарска литература,17,1985,70-84; Дворцовият манастир в Преслав.С.,1996.

Черешето[9], при Кръглата църква[10], в м. Даулташ при Мадара[11] и др.), както и разкритите комплекси в техните околности, като манастирите, проучени до с. Равна[12] и с. Черноглавци[13], Варненско.

От комплекса при с. Равна, който е разположен върху висока тераса на десния бряг на Провадийска река,[14] най-голям интерес предизвиква църковната постройка. По план тя е скъсена базилика с трикорабен наос, триделен олтар, едноставен притвор и триделен екзонартекс, като външните й размери са 18,20 / 14,05м.

Проучването на паметника показва, че всички конструктивни елементи са изградени едновременно, което ни дава основание да приемем проектирането и изграждането й като единно замислен и реализиран проект.

Въпреки следването на традиционния базиликален план, все пак, има и някои специфични особености в композицията на постройката, които заслужават едно по–голямо внимание.

Съставеният например от две помещения с проход между тях, екзонартекс, е изпълнявал функцията на манастирска крипта в приземната си част, което се доказва от разкритите гробни камери; пропорциите на наоса са доста скъсени (6,70 / 9,05м) и трите кораба са отделени от два непрекъснати стилобата; от друга страна, олтарното пространство е съставено от три изолирани с масивни стени помещения, отделени от наоса с тежка олтарна преграда, чиито следи са запазени върху подложката.[15]

Преправки се забелязват единствено в олтарната част. Така например пред презвитерия и диаконикона олтарната преграда е в една линия, докато пред протезиса се забелязват следите й на две места – наравно с останалите помещения и на около 1 м на запад. Особеност на постройката са и изградените към северната и южната й стени различно големи зидани стълбове.

За значимостта и представителния характер на църквата говорят и запазените до 2,30 м зидове на църквата, градени изцяло от малки варовикови блокчета с добре огладени лица, споени с хоросан в правилни

---

[9] ***Шкорпил, К***. Паметници от столица Преслав. - В: България 1000 години. С., 1930, 201-204, табл. XXIX; ***Бояджиев. Ст.*** Ново тълкуване на раннобългарския манастир в м."Черешето" във Велики Преслав. - В: Преславска книжовна школа. Т.5, 2001, 76-86, обр. 1-5.

[10] ***Тотев. Т***. Родов манастир на владетелите в Преслав. - В: Старобългарска литература, 20, 1986, с.78 сл.

[11] ***Велков, И***. Разкопки в Мадара 1924-1925 г. - Сб. Мадара. Т.1, С., 1934, 77-146.

[12] ***Георгиев, П***. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. - ИНМВ, Т. 21, 1985, 71-96.

[13] ***Балабанов, Т***. Старобългарски манастир при с. Черноглавци. - ИМШ, Т.8, 1993, 263-272.

[14] ***Георгиев, П.*** Манастирската..., с. 71 сл; Историята на Равненския манастир. - Епохи, 2, 1993, 57-68.

[15] ***Георгиев, П.*** Манастирската..., с. 74.

редове; както и многобройните мраморни фрагменти и цели детайли от архитектурната украса на църквата.

Манастирът при с. Черноглавци се намира само на 25 км северозападно от Плиска и се състои от една трикорабна базилика, три сгради и част от ограден зид, оформящ вътрешен двор пред западната фасада на базиликата.[16] Официалният характер на градежите и големият брой надписи (над 70) дават основание да се определи времето на неговото съществуване в X в.

Интерес в настоящото проучване представлява базиликалната постройка, която по всяка вероятност е изпълнявала ролята на главен манастирски храм (католикон) на комплекса. Основание за подобно предположение ни дава планът на църквата, съставен от триделен притвор, наос и олтарна част, както и размерите й - 17,00 (20,00 м с екзонартекса) /12,05 м.

При проучването на обекта са установени три строителни периода.[17] Първоначално базиликата е била без екзонартекс, който е пристроен допълнително и е представлявал "П"-образен портал, разширен по-късно в открит портик от запад. Специфичните черти на плана са скъсените пропорции на наоса (7,25/10,25 м), разделението му от непрекъснати стилобати, както и изолираните пространства в апсидната част (от дебели 1,30 м стени).[18]

За представителния характер на базиликата говори масивната богато орнаментирана мраморна украса на олтарната преграда,стъпваща направо върху каменната настилка, както и мраморните колони,капителите и фрагментите от цветни прозоречни стъкла с украса.

Не на последно място трябва да се отбележи и техниката на градеж, изразяваща се в прецизно обработени каменни блокове, споени с хоросан, примесен с едро счукана тухла, и грижливо обмазани с червен хоросан фуги.[19]

От сравнителното представяне на паметниците ясно се открояват техните сходни особености, като скъсеният трикорабен наос, екзонартекса от запад и най-вече триделната олтарна част, състояща се от три изолирани помежду си пространства, отделени с тежка мраморна преграда. Близки са и размерите на постройките, както и времето на тяхното строителство.[20]

Подобно композиционно решение се наблюдава и при други паметници от разглеждания период, като т. нар. "Болярска църква", църкви № 5 и № 8 в Плиска. Единственото, което отличава базиликата при Равна от

---

[16] ***Балабанов. Т.*** Пос. съч., с. 266.
[17] Пак там. с. 264 сл.
[18] ***Балабанов, Т***. Пос. съч. с. 266.
[19] Пос.съч. с. 269.
[20] ***Георгиев, П.*** Манастирската църква..., с. 86-87; ***Балабанов, Т***. Старобългарски..., с. 271-272.

останалите, са масивните пиластри по надлъжните страни, които имат конструктивно предназначение, продиктувано от неравния терен, върху който е издигната постройката.

Несъмнено обаче най-много въпросителни поставят сходствата в изолираността на парабемите от презвитерия в олтарната част. Подобно решение се наблюдава не само при базиликалния тип постройки, но и при другия широко разпространен тип от времето на Първото българско царство – кръстокуполния.[21]

На въпроса за устройството на олтарите в Плиска и Преслав най-детайлно се спира Т. Смядовски[22], който предполага, че трисъставния олтар с изолирани парабеми се явява у нас в съответствие с нуждите на една старинна литургична практика, съществуваща по нашите земи още през ранновизантийската епоха.

В перода VIII-X в. тя се среща изключително в диоцеза на аквилейският патриархат и това дава основание на Т. Смядовски да предполага, че у нас се е появила под влияние на латинската мисия 866-869 г., чието духовенство е било събрано от територията на същия диоцез.[23]

Това не означава обаче, както правилно отбелязва П. Георгиев[24], че всички църкви с този тип олтар са от времето на латинската мисия в България. Археологическите факти сочат, че триделният олтар с изолирани странични части е бил изпълняван продължително време през втората половина на IX – и дори през X в.

Естествено, възниква въпросът: кои са причините, довели до широкото разпространение на този тип олтари, и има ли основания да се предполага съществуването на някаква друга богослужебна практика?

След 870 г., когато в България окончателно се установява официалния византийски ритуал, литургичната реформа, която започва с победата над иконоборчеството - през 843 г., е вече завършена.

Паралелите с една старинна източна практика с неоформен и неизтеглен преди синтаксиса проскомидиен чин и без "Алегория на Възнесението"[25] са неубедителни, защото към VII в. ортодоксалната антиохийска патриаршия заменя собствената си "сирийска" литургия (на Св.Яков) с обогатената цариградска обрядност.[26]

---

[21] ***Дончева, С.*** Многопрестолни църкви в Преслав. (под печат).

[22] ***Смядовски, Т.*** За произхода на преславските ниши. - Археология, 4, 1976, 33-47; За преславския дворцово-църковен церемониал. - Археология, 1, 1980, 7-17; За старохристиянските черти на преславската култура. - Археология, 3, 1983, 11-15; Опит за семантично – богослужебен анализ на базиликата Делидушка в Преслав. - Археология, 3, 1981, 22-29; Idem. Latin Mission in Bulgaria. - Paleobulgarica, II, 1, 2, 1978, p.39.

[23] ***Смядовски, Т.*** Опит за литургично – семантичен анализ на църковното строителство от времето на Борис и Симеон. (непубликувано изследване).

[24] ***Георгиев, П.*** Манастирската църква..., с. 89.

[25] ***Смядовски, Т***. За произхода на преславските ниши..., с. 37.

[26] ***Ch. Dix.*** The Shape of the Liturgy. London. 1968, p. 139, 286.

Не е без значение, че в литургията на Св. Яков няма развит проскомидиен чин.[27]Приготвянето на жертвения хляб и вино се извършва просто: свещеникът пристъпва към жертвеника, умива си ръцете, прави три поклона пред него и изрязва Агнеца в пълно мълчание, поставя го на дискоса и влива вино и вода едновременно в потира. С това и приключва приготвянето на веществата за безкръвната жертва.

Не по-маловажно е, че за отслужването на Яковоата литургия е бил необходим амвон, за да се извърши Входът: "В средата до амвона всички (свещеника и дяконите) се обръщат с лице на запад, като амвонът остава зад тях..., те застават не на солеята, а в средата (на църквата) зад амвона. Някои дори се изкачват на първото стъпало...[28].

Завършването на византийската реформа след 843 г. се изразява и чрез утвърждаването на литургичната доминация над периферията, която се подсилва от господството на Константинополския патриархат на Изток от началото на късната Античност.[29]

Литургичните промени и наложените от тях нови изисквания се пренасят в готов вид и у нас, което показва, че богослужението в България още от самото начало, може би само с изключение на времето на латинската мисия (866-870 г.) е изцяло византийско по състав, ред и терминология,[30] и че българската църква се придържа към манастирско-богослужебния устав и към светско – богослужебния устав на Великата църква. За това свидетелства и най-важният старобългарски литургиен текст – Синайският молитвослов, където са описани Василиевата и Златоустовата литургии.

Приложението на Златоустовата литургия се потвърждава и от откритата рисунка при проучването на църква № 15 в Плиска[31], отразяваща момент от проскомидийния чин - "облообразно" изрязване на Агнеца от просфората с "копие", което е въведено във византийското богослужение след края на VIII в. и се налага в началото на IX в. като специфична за Изтока практика, очевидно и в България.

Кое тогава налага приложението на триделното затворено светилище, при условие, че развитата византийска практика през IX-X в. изисква пряка връзка между презвитерия и парабемите. Единственото

---

[27] Руководство къ служенеію божественой литургии Святаго славнаго Апостола Йакова, брата Божия и перваго Йерарха Йерусалимскаго. ***Владимиров***. 1939, с. 11-13.

[28] Пак там., с. 23-24; При проучвания до момента не са открити амвони или следи от тях с изключение на Кръглата църква и амвона в лапидария на музея в Преслав, който е с неизяснен произход.

[29] ***Тафт,. Р.*** Византийский церковный обряд. (Краткий очерк). Санкт – Петербург, 2000, 64-70; Византийското богослужение. - В: ***Тафт, Р., Е.Фаруджа.*** Теология на литургията и теология на символа. С., 1992, с. 46.

[30] ***Гошев, И.*** Старобългарската литургия. - ГСУ Бф. 1932, IX, с. 5.

[31] ***Георгиев, П***. Археологическа следа от книжовната дейност на Константин Преславски в Плиска. - В: Епископ –Константинови четения, май, 1994, 17-27.

допустимо предположение е, че страничните отделения в олтара на църквите функционират като отделни параклиси.

Според Т. Метюс[32] "мултипликацията" на малки параклиси с минимална мебелировка, необходима за отслужването на евхаристийна служба, се открива още през VI в. в манастира "Св. Екатерина" в Синай (548-560г.), а по-късно и в църквата на Константин Липс в Константинопол (Fenari Isa Camii) - 907 г.; Toqale Kilisse,Göreme в Кападокия[33]; Avdot, Shivta (Палестина) и др.

Предназначението на параклисите не е за "публична" литургия или богослужение, включващо много членове на монашеската общност, а за една "частна" литургия. Този тип става общ за Египет, Сирия, Палестина, Армения, а очевидно и за България.

Според писменото свидетелство на Алатис от XI в. става ясно, че в употреба е била практиката на "ротационната литургия"[34], извършвана ежедневно от параклис в параклис според Коптския канон, който забранява отслужването на повече от една литургия върху един олтар в едно денонощие." "В някои манастири - пише той - има много параклиси, колкото са дните в седмицата. В тях с изключение на Неделя и честването на светците, на които са посветени, и когато се изисква да присъстват всички монаси единият от тях, който бил на ред, и който се наричал εβδομαδαριοζ - извършвал ритуала, първия ден в една пареклесия, втория – в друга. Тази практика е запазена и до днес в източните манастири."[35]

След 870 г., когато в България се разпространява новосинтезираното след иконоборската криза богослужение, и са построени по-голямата част от храмовете с триапсиден олтар, се налага практиката, при която страничните апсиди са оформени или като самостоятелни беми, или като ефимерийни (ежедневни) параклиси[36], при които в централната апсида се отслужва неделната служба и тази на големите църковни празници.

Нишите зад олтарната преграда, издълбани в дебелината на стените, са в ролята на протезис. В параклисите, където липсва олтар, неговата функция се е поемала, вероятно от преносим дървен такъв.[37]

---

[32] ***T. Methews***. "Private" Lityrgy in Byzantine Architecture: Toward a Re – appraisal. CA 30, Paris, 1982, p.131.

[33] ***N. Teteriatnikov*.** Lityrgical Planning of the Byzantine Churches in Cappadocia.diss. New york University, 1987, p.15-66.

[34] ***Leo Allatios***, ch. 7, trans. A. Cuttler. The Newer Temples of the Greeks. University Park, Penn. 1969, pp. 34-35.

[35] ***Тулешков, Н***. Многопрестолните манастирски черкви. - МПК, 3, 1980, 29-35.

[36] Ефимерийните параклиси, като литургичен тип са малки безпрестолни сгради, които не се "освещават" от архиереите и служат за колективни или индивидуални култови ритуали.

[37] ***A. Butler*.** The Ancient Coptic Churches of Egypt., 2 end, ed. Oxford, 1970, pp. 25-28.

За да допълним представата си за логичната взаимовръзка между ритуал и архитектурна среда, ще се опитаме да представим един опит за пространствено решение на разглежданите паметници.

Базилика при с. Равна

При оразмеряването се тръгва от един основен размер – ширината на наоса, която се приема за М1 = 1,000 (Фиг. 1). След геометричното построение на пропорциите се оказва, че отношението между главния и страничните кораби е спрямо златното сечение[38], т.е. М : м = 1,000 : 0,618. Геометричното построение е представено на Фиг. 1.

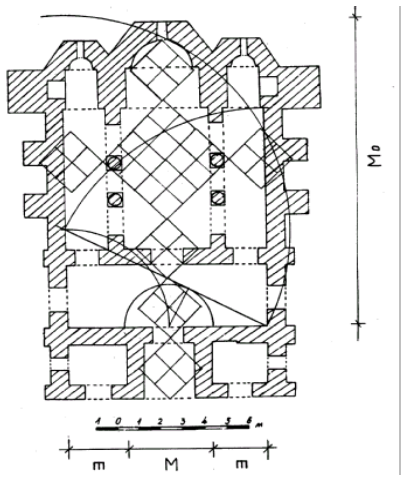

Фиг. 1. Базиликата в манастира при с. Равна (план на основите)

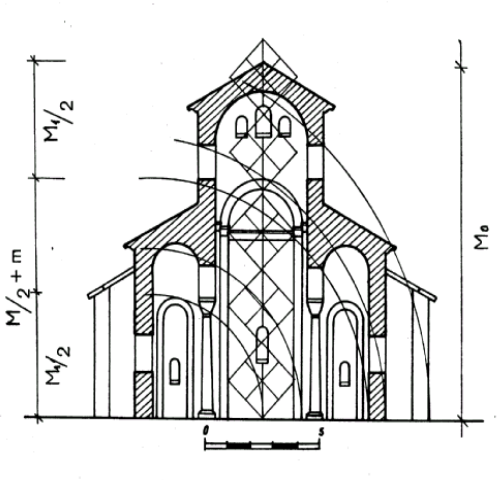

Фиг. 2. Базиликата в манастира при с. Равна (напречен разрез)

Отношението между ширината на средния и страничните кораби е М : м = 0,4472 : 0,2764, а това на ширината към дължината – М1 : М0 = 1,000 : 1,618 = 1 : (√5 + 1) / 2, т.е. отново златното сечение. Отношението между ширината и дължината до олтарната преграда е във "функция" на златното сечение, т.е. 1,000 : 1,118 = f : F = 1 : √5.

Всички останали елементи са определени чрез последователното нанасяне на производните от геометричното построение на златното сечение (Фиг.2). Сравнителното представяне на

[38] При предложеното от Т. Теофилов изследване на паметника се достига до подобен резултат, но по друг път. ***Теофилов, Т.*** Стилови особености и графическа реконструкция на средновековна базилика и манастир при с. Равна – Варненска област. – ГМСБ, XX, 1994, с. 175 сл.

изчислените и измерените графично от плана стойности дава следното.

Таблица 1

Конструктивни елементи	**Реални размери**	**Отношение**	**Изчислено**	**Разлика**
Обща ширина	9,05	M1	9,05	-
Ширина на централния кораб	4,00	M	4,04	0,04
Ширина на страничните кораби (с опорите)	2,50	m	2,50	-
Дължина	15,00	M0	14,64	0,36

Незначителните разлики между изчислени и измерени върху плана стойности доказват приложението на пропорцията на златното сечение. Останалите размери могат да се изчислят с помощта на пропорционалния мащаб, т.е.

M0 = 1,000

M1 = 9,05 м

M2 = 0,382. M1 = 3,45 м (дълбочина на централната апсида)

M3 = 0,236. M1 = 2,13 м (дълбочина на предолтарното пространство)

M4 = 0,146. M1 = 1,32 м (ширина на страничните пространства)

M5 = 0,090. M1 = 0,81 м (дълбочина на страничните ниши в парабемите).

Освен геометрични, в плана се откриват и аритметични зависимости, т.е. отношението между ширината и дължината е 2 : 3; на това между средния и страничните кораби – 2 : 1 и т. н.

Сравнителното представяне дава следната картина:

Таблица 2

Конструктивни елементи	**Реални размери**	**Отношение**	**Изчислено**	**Разлика**
Обща ширина	9,05	6M0	9,05	-

Дължина на наоса	6,70	4,5 М0	6,75	0,05
Дълбочина на притвора	3,00	2,5 М0	3,00	-
Обща дължина	18,20	12,00 М0	18,00	0,20
Обща ширина	12,05	8М0	12,00	0,05

Обемно – пространствената възстановка се основава на зависимостите, открити в плана. Така например, пълната височина е М0 или 4,5 М0; височината на колоните е М1/2 или 3 М0 (Фиг. 2), (Фиг. 3). Разпределението на конструктивните елементи по фасадните плоскости също е съобразено с плановите особености. (Фиг. 4, 5).

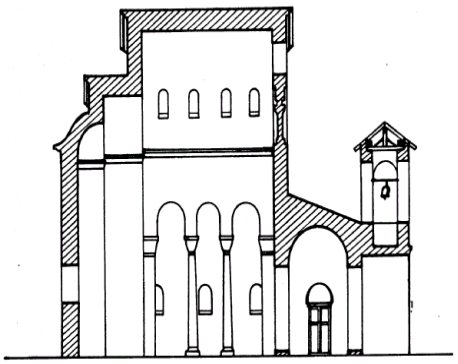

Фиг. 3. Базиликата в манастира при с. Равна (надлъжен разрез)

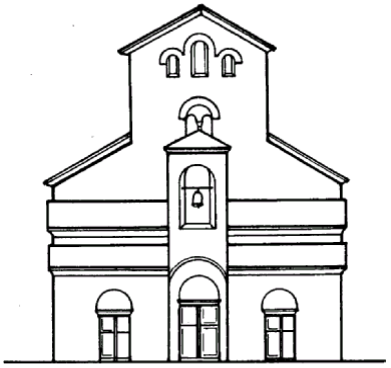

Фиг. 4. Базиликата в манастира при с. Равна (фасада - запад)

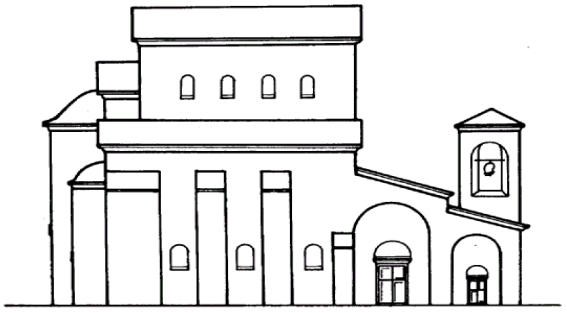

Фиг. 5. Базиликата в манастира при с. Равна (фасада - север)

Базилика при с. Черноглавци

Проучването на плана и на зависимостите между отделните конструктивни елементи показа, че и тази постройка е композирана и изпълнене спрямо геометричните зависимости на златното сечение при М1

=1,000 (Фиг. 6). Така например, отношението между централния и страничните кораби M : m = 1,000 : 0,618 = 0,4472 : 0,2764, а това на ширината към дължината е M1 : M0 = 1,00 : 1,618 = 1 : (√5 + 1)/2.

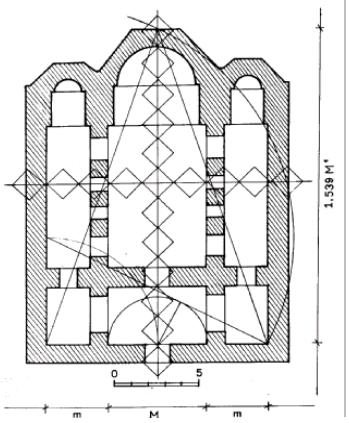

Производният на пропорцията равностранен триъгълник е със страни в отношение към основата, равни на 1,618 M1 и съвпада с очертанията на външната стена на централната апсида, като височината му определя и дължината на постройката и е 1,539 M1 (спрямо зависимостите в правоъгълния триъгълник).

Фиг. 6. Базиликата в манастира при с. Черноглавци (план на основите)

Сравнителното представяне на измерени и изчислени размери дава следното:

Таблица 3

Конструктивни елементи	**Реални размери**	**Отношение**	**Изчислено**	**Разлика**
Обща ширина	13,00	M1	13,00	-
Ширина на централния кораб	5,80	M	5,81	0,01
Ширина на страничните кораби (с опорите)	3,60	m	3,59	-
Дължина	20,30	1,539 M1	20,00	0,30

Останалите конструктивни размери могат да се намерят чрез пропорционалния мащаб:

M0 = 1,000

M1 = 13,00 м

M2 = 0,382. M1 = 4,96 м (дълбочина на централната апсида)

M3 = 0,236. M1 = 3,06 м (дълбочина на страничните апсиди)

M4 = 0,146. M1 = 1,89 м (дълбочина на предапсидното пространство)

M5 = 0,090. M1 = 1,17 м (ширина на страничните входове към наоса) и т.н.

И тук, освен геометрични, са налице и аритметични зависимости. Така например, отношението между ширината и дължината е 4 : 5, това на средния към страничните кораби – 3 : 2 и т.н. Изчисленията по модулната система дават следното:

Таблица 4

Конструктивни елементи	**Реални размери**	**Отношение**	**Изчислено**	**Разлика**
Обща ширина	13,00	7М0	13,00	-
Дължина на наоса	8,70	4,75 М0	8,78	0,08
Дълбочина на притвора	3,60	2 М0	3,70	0,10
Обща дължина	20,30	11 М0	20,35	0,05
Обща ширина	15,00	8М0	14,80	0,20

Незначителните разлики при сравнителното представяне и по двете системи доказват приложението им при проектирането и изграждането на паметника.

Обемно – пространственото решение се основава на зависимостите и отношенията в плана. Така например, височината на храма съвпада с височината в равнобедрения триъгълник от плана, т.е. Н = 1,539 М1 или 10 М0 (по модулната система), а тази на стълбовете е М1 / 2 или 3,5 М0 и т.н. (Фиг. 7, 8).

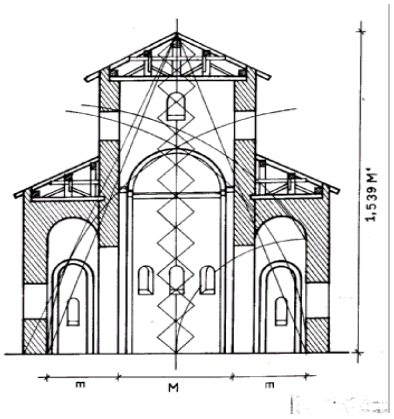

Фиг. 7. Базиликата в манастира при с. Черноглавци (напречен разрез)

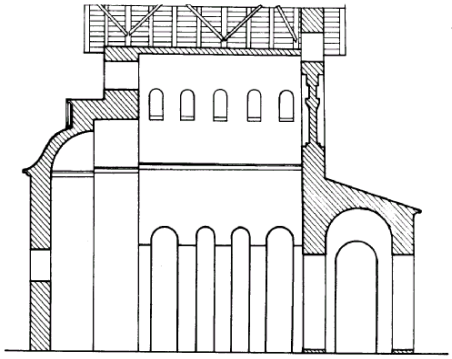

Фиг. 8. Базиликата в манастира при с. Черноглавци (надлъжен разрез)

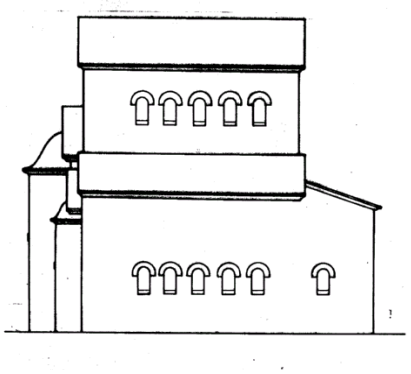

Външният вид на постройката също е съобразен със зависимостите в плана и с принципите на изграждане на постройки от този тип (Фиг. 9).

Фиг. 9. Базиликата в манастира при с. Черноглавци (фасада - север)

Всичко това съвсем ясно откроява сходствата при проектирането, изграждането и функционалната принадлежност, както на отделните конструктивни елементи, така и на цялостната композиционна постановка на сградите. Оразмеряването им по двете системи на пропорциониране в архитектурната практика – геометричната (ирационална) и аритметичната (числова) доказват едновременността в изготвянето на проектната схема, конструктивния разчет и трасирането върху терена.

От друга страна, еднотипното устройство на олтарната част е точен ориентир за вида и предназначението й, определящо постройките като многопрестолни храмове с отделни параклиси, посветени на повече от един светец. За някаква друга, различна от утвърдената във Византия култова практика, не би могло да се говори, защото във времето след 870 г., когато се утвърждава принадлежността на страната ни към Великата църква – литургичната реформа във Византия е вече завършена и променената обрядност започва много бързо да се налага над периферията, включително и у нас.

Общите черти между двата храма ни карат да предполагаме тяхното близко по време изграждане през IX-XI в. (потвърдено и от изследователите на паметниците).

В подкрепа на това е и близкото до столичните центрове местоположение, многобройните епиграфски паметници, както и прецизното им планиране и изграждане, потвърждаващо представителния характер и по-особеното предназначение на комплексите.

Казаното до тук ни дава основание да възприемаме манастирите при с. Равна и с. Черноглавци като едни от най-значимите просветни, книжовни и религиозни центрове, (а вероятно и княжески резиденции), разположени в периферията на столицата, потвърждаващо внушителния размах и значителните усилия, които полага централната власт за разпространението и утвърждаването на християнската култура в новопокръстената държава.